

Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig

1.

Az őskori s rómaikori leletek, nemkülönben a népvándorláskor emlékei gyakran erdőfödte területekről kerülnek elő. Néha meg olyan, ma megművelt földön találjuk a történelemelőtti idők emlékeit, ahol néhány századdal ezelőtt kétségkívül erdő volt még. Erdély középkori s újközépkori településének kibontakozása során igen jól megfigyelhető, hogy a földművelés és az egyre szélesebb területeket követelő népszaporodás miként szorítja mind feljebb és feljebb az erdőhatárt. Az egykor összefüggő erdőt először irtványok szaggatják meg, majd az irtványok mind nagyobb területekre terjeszkedve összeérnek s közöttük már csak foltok jelzik az egykori egységes erdőtakarót. Mind az okleveles adatok, határjárások és összeírások, mind pedig a dűlőnevek és az erdőt járó emberek sok olyan településről adnak hírt, amelyek területét ma ismét visszafoglalta az erdő. Az Árpádok és az Anjouk hatalmának hanyatlása után Erdélyt rengeteg dűlás érte s ennek következtében nagy területek néptelenedtek el. Egyrészüket ma sem hódította meg vissza az ember. Magam is jártam például Erdővidéken Dobó és Volál községek erdőborította területén (Erdőfüle és Magyarhermány között). A figyelmes szemlélő előtt még ma is szinte zavarlatlanul rajzolódik ki a rengeteg fáit alatt az egykori falu. A magyar régészetnek elsőrangú kötelessége lenne a magyar nép életének e jelentős emlékeit — a középkori magyar falvakat — feltárni. Sajnos ezen a téren szégyenletesen keveset tettünk eddig. *Györffy István* volt itt is a kezdeményező, *Szabó Kálmán* pedig a Kecskemét környéki falvak feltárásával szerzett örökbecsű érdemeket. Ha ehhez még egy két újabb ásatást hozzáveszünk, már el is soroltuk mindazt, ami eddig történt. Erdélyben *Pósta Béla* iskolájának nagyjelentőségű kezdeményezése után csupán az Erdélyi Tudományos Intézet és a Székely Nemzeti Múzeum munkatervében folytatódik a munka s a kidei térségben végzett középkori ásatások már is jelentős eredményekkel gazdagították adattárunkat. E tervezett s részben már meg is valósított munkának célja nemcsak az egykori állapotok emléksanyagának feltárása, hanem ezen túlmenőleg az embernek a földért vívott harcára is fényt szeretne deríteni.

Az Alföldön ez a harc a víz, a mocsár és a homok ellen folyik. Erdély területén pedig két hatalmas természeti erő állandó küzdelmének lehetünk tanúi. E két erő az emberi munka s a vele szembenálló erdő. Az alábbi nyers vázlat megmutatja, hogy az évezredek át művelt föld miként válik

egy-két évszázad alatt ismét rengeteggé. A régészet egyik legszebb feladata e küzdelem lefolyásának követése és értelmének megfejtése. Az egymást váltó kultúrák halmazát ennek az állandóan váltakozó küzdelemnek a dinamikája fűzi egységbe, s adja meg értelmét mind egykori önmaga, mind pedig a ma élő ember számára.

Az ilyen módon értelmezett régészeti kutatómunka tehát beletorkollik a mába. Nem azért, mert az időrend folyamán el kell érkeznie a jelenkorig, hanem azért, mert olyan erőket kutat, amelyek ma is elevenen hatnak. A leletek településtörténeti értékelése ugyanis nem önmagával méri az egyes kultúrák teljesítményeit, azok műveltségi fokának, művészetének, társadalmi szerkezetének, s más vonatkozásainak értékét, hanem elsősorban abból a szempontból elemzi az emlékeket, hogy az ember milyen mértékben volt képes egy adott területet munkájával a műveltségbe beilleszteni. Élősdije volt-e csupán földjének, vagy átfurmálta azt a maga képére. Természetes, hogy a lakott területek tágulásának vagy összezsugorodásának nemcsak népsűrűségi okai voltak, hanem az egyes műveltségek természete (pl. földműves vagy pásztor nép) is nagymértékben megszabja a földfelület kihasználásának mikéntjét és mértékét. Települést-szabó ereje van az élethez szükséges nyersanyagok jelenlétének (pl. a só) s a víz közelségének egyaránt. Azonkívül egy-egy terület szűkebb határain túl beletartozhat az eurázsiai élet lüktetésébe is, s e nagy térségek erővonalai magukra vonzzák a települőket (pl. kereskedelmi utak). E tovább is sorolható tényezőkre állandóan figyelve kell kialakítanunk egy-egy kutatott terület emberföldrajzát. E formálóerők felismerése egyúttal tárgyilagos mérőeszközt is ad kezünkbe a népek értékelésére. Ha például ismerjük egy nép megjelenésekor egy vizsgálandó terület állapotát s ismerjük e terület objektív jelentőségét, akkor lemérhetjük azt a munkát, amelyet e nép élete folyamán ebben a térségben kifejtett, aszerint, hogy képes volt-e az adottságok fokozására és újabb területeknek az emberi élet szolgálatába állítására, vagy csupán élősdije volt a területnek s alulmaradt a természetis erőkkel szemben.

Az alábbi nyers településtörténeti vázlat elkészítésekor a következő kérdésre igyekeztem feleletet kapni: milyen volt Erdély földjének állapota a honfoglaláskor? E kérdés adattárát térképezve, mindinkább arra a meggyőződésre jutottam, hogy nem elegendő csak a honfoglalást közvetlenül megelőző népvándorláskori állapot vizsgálata. Észrevettem ugyanis, hogy a gót hódítás korától kezdve egyes területeken — még hozzá szinte törvényszerűen egyre nagyobb területeken — hiányoznak a leletek. E jelenség okát kutatva a római Dácia, sőt az azt megelőző korok állapotát is meg kellett figyelmem. E megfigyelési sorból kibontakozott a kezdetben indokolatlannak tetsző lelethiány belső logikája. Még jobban meggyőzött e módszer helyességéről az, hogy az erdélyi medencének a honfoglalás utáni lassú népi kitöltése láthatólag az előző másfél ezer év elnéptelenedésének rendjét követte, de fordított menetben. Először tehát a népvándorlás késői szakában még lakott területek népesednek újra be, s a lassú előnyomulás mindig a földterület egykori elhagyásának fokozataiban tölti ki menetesen újra a medencét, míg végre az őskor nagy parasztkultúrái legnagyobb kiterjedésének megfelelő területet hódít meg ismét. E térképvázlatsor készítése közben nemzetiségeink helyfoglalásának településföldrajzi logikája is

új megvilágításba került: abban a korban jelennek meg, amikor a magyar terjeszkedés a legrégebb idők óta lakatlan területek határáig ér. Ezek a még szabadon hagyott, vagy gyér rajokkal megszállott területek fogadták be a telepes százságot s a földműves életmódot még nem ismerő, pásztorodó román népet.

Ezek után röviden ismertetem azokat az alapelveket, amelyek munkám közben kialakultak, s amelyek mintegy a régészeti településtörténelem szükségyszerű korlátai, egyelőre csak bizonyos határokon belül engedik meg a mozgást és az eredmények pontosságát. Az első kérdés az, hogy a régészeti emlékmennyiségben alkalmas településtörténelmi megállapításokra. Helyesebben úgy tehetnők fel a kérdést, hogy egy alaposan át nem kutató területnek inkább a véletlen semmint a céltudatos kutatás által felszínre hozott leleteiből lehet-e településtörténelmi következtetéseket levonni. Vajjon az, hogy egy-egy területről még nem ismerünk leleteket, nem csupán a kutatás elégtelenségét bizonyítja-e? Ez a kérdésfeltevés még jobban elgondolkoztat akkor, ha megnézzük Méri Istvánnak a Borsavölgyről szóló kéziratot jelentését. Méri István az Erdélyi Tudományos Intézet munkaközösségében a Borsavölgy régészeti felderítését vállalta. Bejárta Kide, Borsá, Csomafája és Bádok területének jóformán minden talpalatnyi földjét. Csupán a felszíni nyomok alapján több mint húsz telepről, temetőről számol be. Ugyanerről a területről eddig csupán három őskori és egy római-kori lelőhelyet ismertünk. Erre a négy lelőhelyre is a véletlen vezette az embert. Méri István jelentésében valószínűnek tartja, hogy a felszíni nyomok alapján megállapított művelődésnyomok az ásatások megejtésével még gyarapodhatnak. Mindezek után még nagyobb valószínűségű lesz felvetett kérdésemnek, hogy vajjon a módszeres területbejárás és ásatás előtt lehetséges-e egyáltalán településtörténelmi következtetések levonása. Ha a Borsavölgy területét egész Erdélyen belül nézzük és térképre vetítjük az eddig ismert négy adatot, akkor ezek feltétlenül elárulják a völgy őskori és római-kori megszállását, de semmit sem mondanak a megszállás tömörségéről, tehát a terület népességének sűrűségéről. E megállapításból már le is vonhatjuk a régészeti leletek településtörténelmi kiaknázásának egyik alapelvét: a rendszeres kutatások elvégzése előtt csak egy-egy kultúra, vagy nép kiterjedésének laza határaitra következtethetünk, de az eddig felszínre került leletek nem alkalmasak a pontosabb településtörténelmi kép felvázolására.

Szorosan összefügg az elsőnek felvetett kérdéssel a második kérdés, amelyre felelnem kell: miképpen állapítható meg a leletekből egyes területeknek egy-egy korszakban való elnéptelenedése? A természetes válasz erre csak az lehet, hogy ha egy nagyobb — néha megyéni — területen már felszínre hozott a véletlen, vagy a rendszeres kutatás több kultúrára valló leletsorozatot, de ezek közül következetesen hiányoznak bizonyos korok jellegzetes emlékei, akkor a nagy számok törvénye alapján ezt a területet a hiányzó leletek korában elhagyottnak kell tekintenünk. Különösen akkor meggyőző ennek az elvnek az alkalmazása, ha a mai lakosság szempontjából értékes és kevésbé értékes leletek képviselik a kultúrákat. Például ha egy területről már nagy számmal ismeretes újabb-kőkori cserépanyag, de a szántóvetőnek sokkal jobban feltűnő fémholmi

nem került elő, s nincsen a fémkorszakokra jellemző kerámia sem, akkor nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a terület az újabb-kőkor óta elnéptelenedett, vagy legalább is jelentős élet nem lehetett rajta. Ez a valószínűség szinte bizonyossággá változik akkor, amikor azt figyelhetjük meg, hogy egy kezdetben lakott, majd feltételezeten elnéptelenedett folt az idők során mindinkább nagyobb és nagyobb lesz, az élet tehát mind szűkebb területekre szorul.

E laza értelmű településtörténeti értékeléskor teljesen elhanyagolhatónak tartom a földfelület kopásának, mint a leletek felszínrekerülése okának, tényezőjét. Elvileg ugyanis úgy kellene elképzelnünk, hogy az idő és a földművelés által koptatott hegy- és domboldalokon gazdagabban bukkannak elő a föld mélyén rejtőző emlékek, a völgyekben pedig a föléje rakódó hordalékréteg mindinkább mélyebbre takarja őket. Azonban a völgyekben sűrűbb a népesség s állandó földmunkája (szántás, ház- és kútépítés, stb.), továbbá a folyók és patakok medrének állandó vándorlása a mélyebb rétegekbe jutott emlékeket is felszínre hozza. Ilyenformán az oldalak természetes kopása és a völgyekben folyó emberi munka körülbelül kiegyenlíti a leletek előkerülésének számarányát. Hozzá kell vennünk még mindehhez, hogy Erdély területének népi kitöltése ma nagyobb, mint történelme folyamán bármikor. Nem számolhatunk tehát azzal, hogy a leletértékek üres foltjai onnan származnak, hogy ezekre a területekre nem jutott még el az ember.

Bizonyos esetekben végleges településtörténeti megállapításokat is leolvashatunk a leletek térképezéséből. Véglegesnek tekintjük ugyanis eredményeinket akkor, ha a leletek előfordulásának határa valamennyi egymásfelé rétegeződő műveltségnél egybeesik s e határ egyúttal nagy földrajzi egység határa is. Ez a helyzet például az erdélyi medence nyugati határánál: az őskortól kezdve a magyar honfoglalásig szinte teljes pontossággal ugyanazt a határvonalat kapjuk eredményként. Nem lehet kétséges tehát, hogy ez a vonal volt az emberi élet terjedésének határvonala, mindaddig, míg a hegyipásztorkodó román nép meg nem szállotta a más településre alkalmatlan erdős, hegyi terepet.

Ez az utóbbi példa egyúttal figyelmeztet a régészeti leletek településtörténeti értékelésének és a növényföldrajznak állandó egymásrataltsá-gára. Különösen jelentős lenne e szempontból az aljnövényzet nélküli lomberdők kiterjedésének vizsgálata. Egyelőre azonban az a helyzet, hogy ebben a kérdésben épen a leletek elterjedésének van döntő szava, mert az erdőhatárok ingadozását épen a régészeti és okleveles adatok összegezésével rajzolhatjuk meg, a földrajztudományi előmunkálatok e téren még nagyon hiányosak. Nem kételkedem azonban abban, hogy egy-egy terület fokozatosan megfigyelhető elnéptelenedését épen az okozza, hogy az intenzív földművelés felhagyásával lazán megszállott részeket az embertől fokozatosan visszahódítja az erdő. A rendszeres erdőirtások, úgy látszik, már a korai vaskor óta szüneteltek Erdélyben s e nagy időtávlatban a másfélszázados római uralom sem jelentett említésreméltó változást.

A munka közben felismert tényekből kristályosodott ki a kutatás mai állása mellett elérhető legnagyobb bizonyosság útja-módja. Ez eleve megszabta alábbi nyers településtörténeti vázlatom elkészítésének módszerét.

A módszer alapja a nagy számok törvényszerűsége. Az egyes nagy korzakokon belüli finomabb rétegződést épen ezért elhanyagolandónak gondoltam, bár tagadhatatlanul szükséges lenne e részletekre bomló munka elvégzése is. Így tehát például nem bükki és tiszai kultúráról beszélek, s nem említem az újabb-kőkor többi műveltségi fokozatait sem, hanem summázottan az újabb-kőkorbán lakott területeket térképeztem. Ugyanígy kiesnek a bronzkor egyes szakaszai is az értékelésből. A vaskortól kezdve azonban olyan folyamatot figyeltem meg, amelynek végső kifejlődése a magyar honfoglalás korában következik be, így tehát e korokat már kisebb szakaszokban kellett térképeznem. Térképvázlataimon tehát a magyar honfoglalás kora felé közeledve, mindig kisebb és kisebb időszakok népesedési állapotait rögzítettem.

Erdély őskori leleteinek felsorolását sok kiváló kutatónk munkája után legutóbb *Roska Márton* végezte el *Repertorium* ában. Summázott őskori térképeim alapjául épen e *Repertorium* lelőhelytérképei szolgáltak. Bár e mű időtálló gyűjtőtevékenység és kutatás eredménye, tudományos rendszerezése nem mindenben fedi az újabb eredményeket, s így ez is egyik oka volt annak, hogy kénytelen voltam elhanyagolni az egyes korok finomabb tagolását.

A római Dácia határainak megrajzolásakor *Torma Károly*, *Buday Árpád*, *Alföldi András*, *Szilágyi János* és *Ferenczi István* munkáit használtam, a keleti limes kérdéseinek tisztázásához nagyban hozzájárult *Paulovics István* sajtó alatt lévő munkája. Munkám egyik fontos eredménye azonban épen az volt, hogy a limes katonai határa nem fedi a terület tényleges népi kitöltését. E tekintetben további döntő bizonyosságokat várunk a római emlékek repertoriumától. *Torma Károly* *Repertorium* ának térképezése, valamint *Novák József* és *Pálffy Antal* szíves közléséből megismert adatok kétségtelenné tettek előttem, hogy a kelta és dák korban már elnéptelenedett területeknek a gótok alatti további zsugorodása egyúttal azt is jelenti, hogy ezek a területek a római korban sem népesedtek be.

Erdély népvándorlás- és honfoglaláskori adatait, az előző irodalom átdolgozásával és a közöletlen leletek összegyűjtésével magam állítottam egybe.

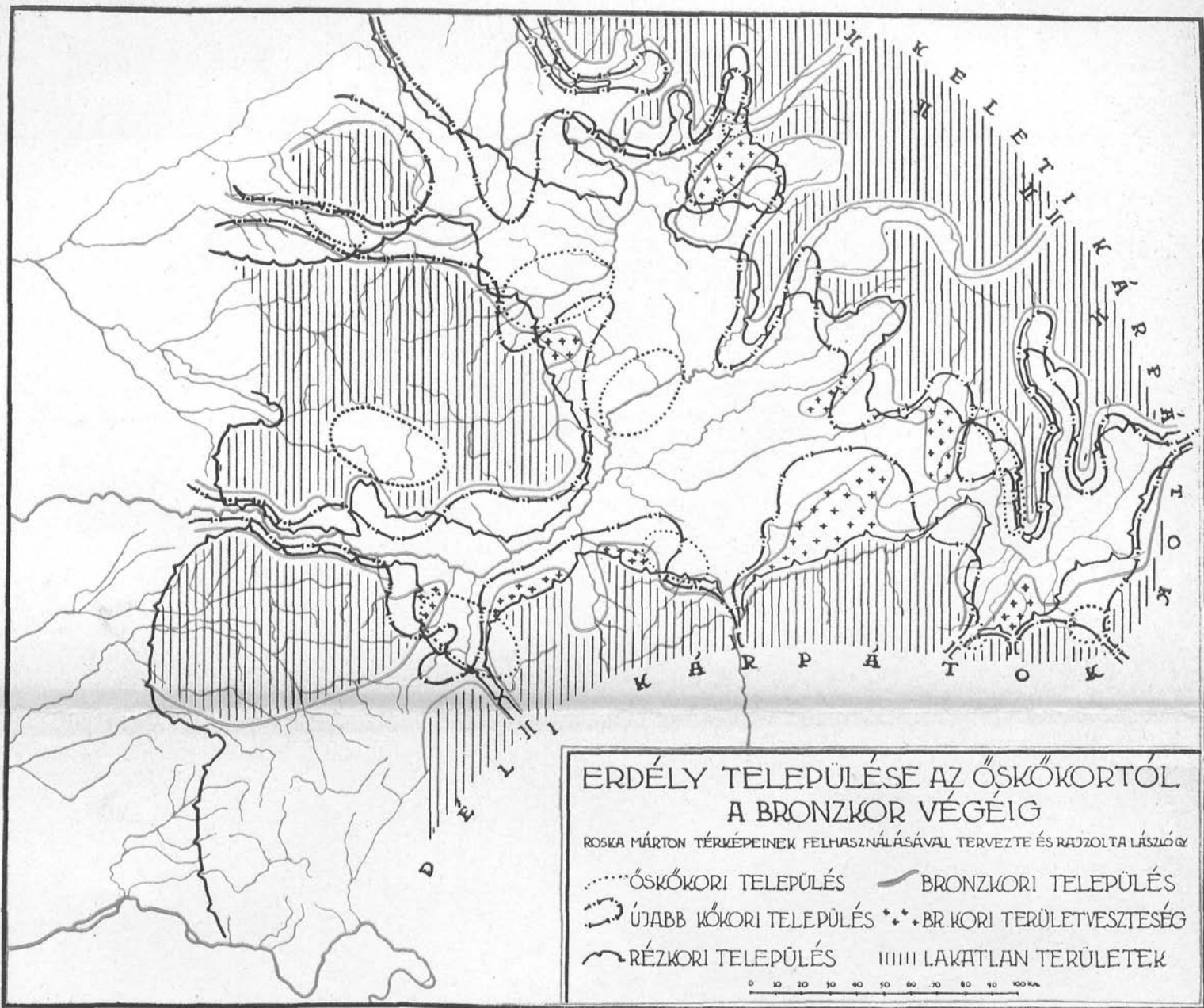
Az adatok és a részletmegállapítások nagyrészében tehát nagyérdemű előmunkálatokra támaszkodhattam, sőt sok esetben készen találtam feloldozásukat is. Azonban a leletek településtörténeti szerkezetének vizsgálata s logikájuk felismerése e rövid vázlatban történik meg elsőízben. E vázlatnak néhány véglegesnek sejtethető eredmény közlésén kívül elsőrangú célja épen az lenne, hogy felhívja a figyelmet e munka terebélyesítésének szükségyszerűségére. Nyilvánvaló, hogy a régészeti anyag a magyar településtörténelem számára igen fontos lehetőségeket rejt magában. A honfoglalás utáni népi kitöltés fokozatainak az előzmények szerkezetének ismerete nélkül fel nem fedhető törvényszerűségei a helynévkutatáshoz, településmorfológiához, sőt mint kiderült, a nemzetiségek betelepüléséhez is becses adatokat szolgáltatnak. Ehhez azonban szükséges a régészeti munka eddigi módszereinek gyökeres átalakítása. Az új munkamenet most formálódik, s kristályosodása még hosszú időt vehet igénybe.

Az őskortól a Kr. u. X. századig, tehát a magyar honfoglalás koráig ismert régészeti adatokat három térképben összegeztem. Ezek közül az első a bronzkor végéig, a második a Dáciai limesig, a harmadik pedig a népvándorlást befejező magyar honfoglalásig sűríti az egyes műveltségi korokat. A negyedik térképen a vaskor kezdetétől megfigyelhető elnéptelenedés menetének egybefoglalását kíséreltem meg. Ez utóbbin feltüntettem a XII. századi állapotot is; ebből leolvasható, hogy a magyarság két és fél évszázad alatt szinte mai határáig tölti ki ismét az erdélyi medencét.

I. térkép. 1. A z ő s k ő k o r. E korszaknak eddig ismert lelőhelyei már bizonyos törvényszerűséget árulnak el. A Körös völgye, a Nagyszamos felső folyása, tehát a Radnai-hágó felé vezető út, a Bodzai- és Töröcsváriszoros megszállása, meg a Vöröstoronyi-, valamint a Vulkán-szoros előterének benépesítése első pillanatra szembetűnik. Valamennyi eddig felsorolt lelőhely az erdélyi medence peremvidékeinek bejáratánál van. A többi lelőhelyek is a medence szegélyén helyezkednek el: a Kisszamos felső folyása, a Maros középső szakasza, továbbá a Hargita és a Baróti hegység nyugati lejtőjéről ismeretesek eddig leletek. Az őskőkor embere tehát kisebb, egymástól elszigetelt csoportokban üli meg földünket. Megjelenése nem változtatja meg a táj jellegét, mert életéhez csak a föld magaadta javait használja fel. Az Erdélybe torkolló utak körüli elhelyezkedést nagyobb távlatokban az őskőkor eurázsiai népmozgalmai értetik meg. E kor egyes szakaszainak népei s állatvilága ugyanis szinte egymást felváltva, hol Afrika, hol pedig Ázsia felől áramlik a kiegyensúlyozottabb éghajlatú Európa felé. A szorosok környékének benépesedése tehát a természetszabta utak mentén vándorló népek megtelepedését jelzi. Ezek a helyek lesznek később csomópontjai a kereskedelmi hálózatnak s ezeken keresztül áramlik kelet-nyugat s észak-déli irányba a vándorló nép évezredekén keresztül.

Az őskőkor végén beálló eljegesedés s az utána bekövetkezett olvadás nagyjából mai jellegére formálja át Európa növénytakaróját. A megritkult lakosság elől a nyirkos, egyre melegedő éghajlatban a lombos erdő hódítja meg a területeket. Ebből az átmeneti korból csak az Erdélyi Érc-hegység északnyugati öbléből ismerjük az ember nyomát.

2. Az ú j a b b k ő k o r. E korszak embere már nemcsak elősdiye a földnek, hanem hozzáfog a föld megműveléséhez is. A korszak végén a lakosság már majdnem az egész medencét kitölti sűrű telepes-rajjaival. A népi kitöltés folyamatát a leletek világánál még csak botladozva követhetjük, de a munka menetének szakaszairól a párhuzamok alapján elég szemléletes képet rajzolhatunk. Kezdetben nyilván csak a folyók völgyeinek termékeny lapályait fogják művelés alá, de már aránylag korán megjelenik az újabb kőkor embere a kis patakok szinte hozzáférhetetlen völgyeiben s eldugott erdőségeiben is. E nagyméretű terjeszkedésnek kettős oka lehetett. Kézenfekvő feltennünk, hogy e kirajzás egyik oka a természetes népszaporodás volt. Kezdetleges földművelés, valamint a komoly szállítóeszközök hiányában ugyancsak kezdetlegesnek minősíthető ipar és kereskedelem mellett, a gazdaságtörténészek számítása szerint 1.7—5

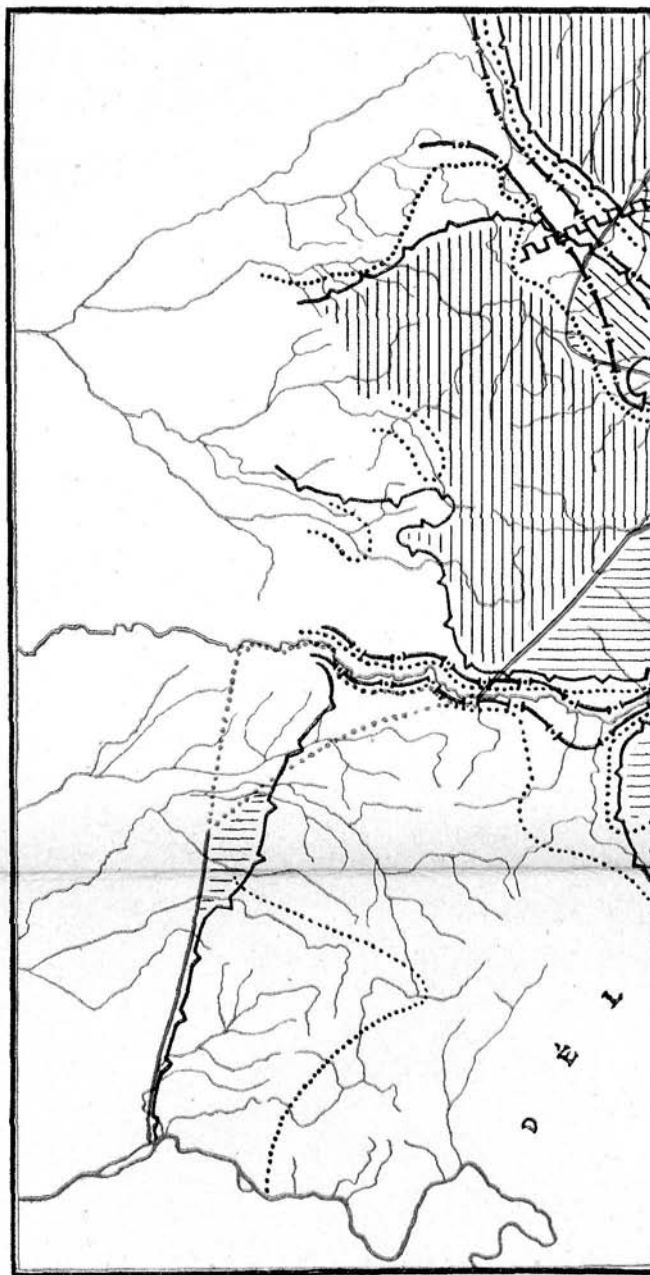

ERDÉLY TELEPÜLÉSE AZ ÓSKŐKORTÓL A BRONZKOR VÉGÉIG

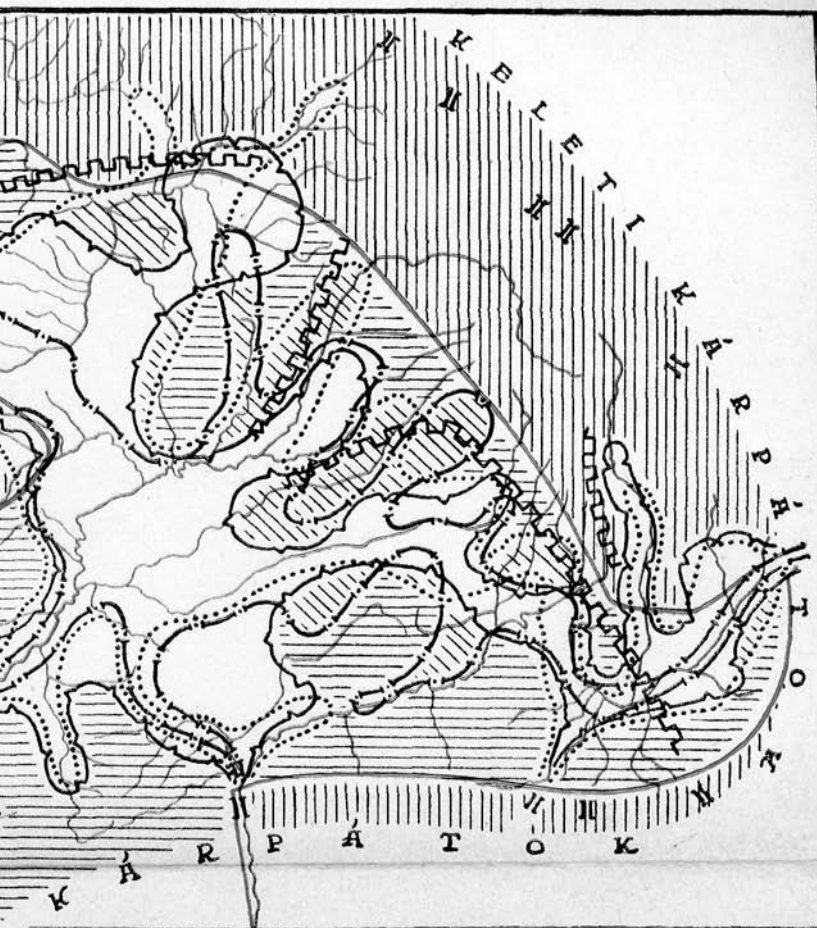
ROSKA MÁRTON TÉRKÉPEINEK FELHASZNÁLÁSÁVAL TERVEZTE ÉS RADZOLTA LÁSZLÓ

- ÓSKÓKORI TELEPÜLÉS — BRONZKORI TELEPÜLÉS
 - - - ÚJABB KŐKORI TELEPÜLÉS * * * BR. KORI TERÜLETVESZTESÉG
 ~~~~~ RÉZKORI TELEPÜLÉS ||||| LAKATLAN TERÜLETEK

0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 KM

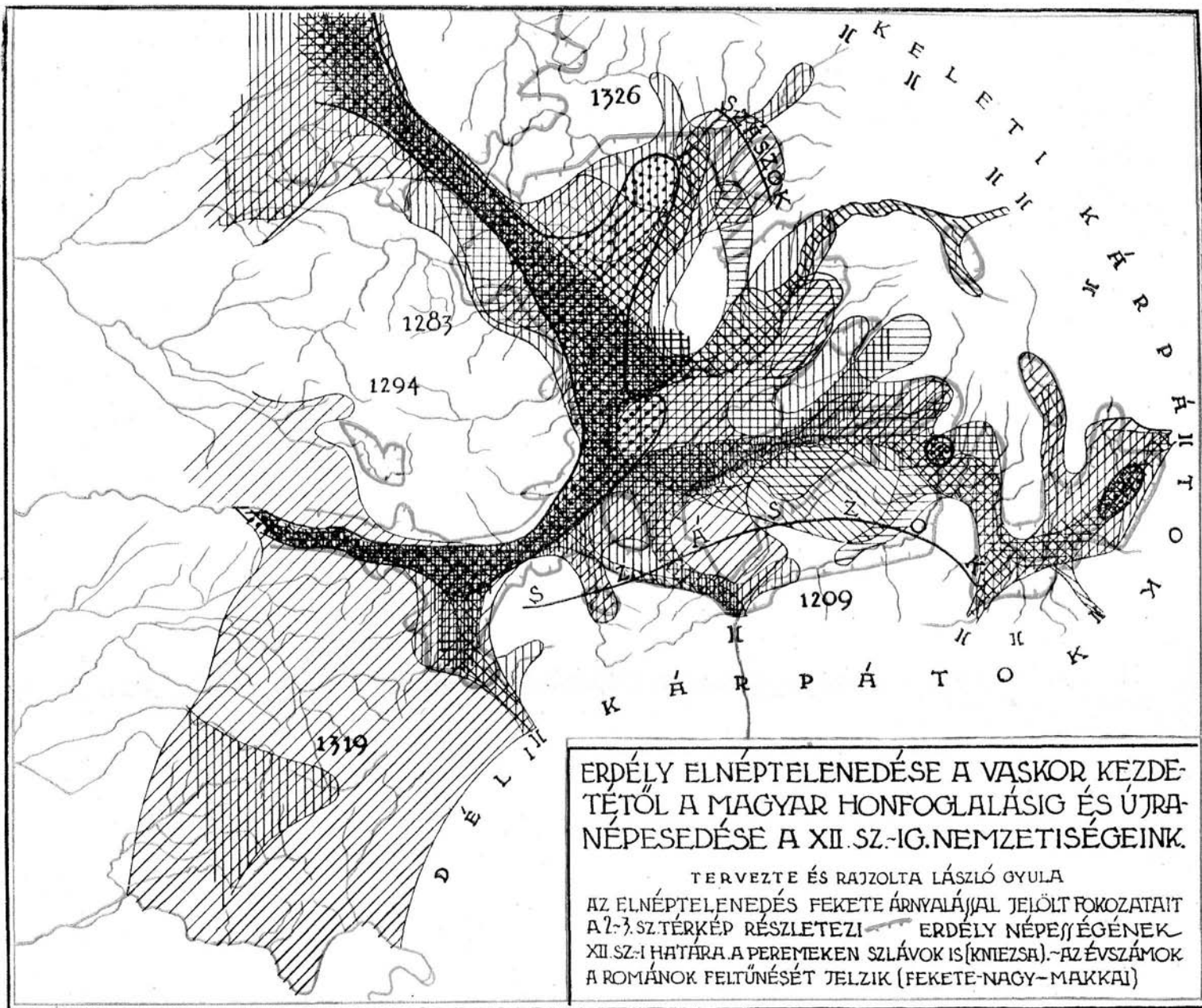

ERDÉLY TELEPÜLÉSE A VASKOR KEZDETÉTŐL A RÓMAI HODÍTÁSIG

ROSKA MÁRTON, ALFÖLDI ANDRÁS, FERENCZI SÁNDOR, SZILÁGYI JÁNOS, PAULOVICS ISTVÁN ADATAINAK FELHASZNÁLÁSÁVAL TERV. ÉS RAJZ LÁSZLÓ GYULA

..... KORAI VASKOR	≡ SOHASEM LAKOTT v. A BRONZKOR ÓTA LAKATLAN TERÜLETEK	\\\\\\\\ A RÓMAI HODÍTÁSKOR LAKATLANUL TALÁLT TERÜLETEK
~ SZKITA TELEPÜLÉS		
~ KELTÁK ÉS DÁKOK		
~ ÖSKORI ERŐDÍTÉSŐV	LAKATLAN TERÜLETEK	----- DÁCIA

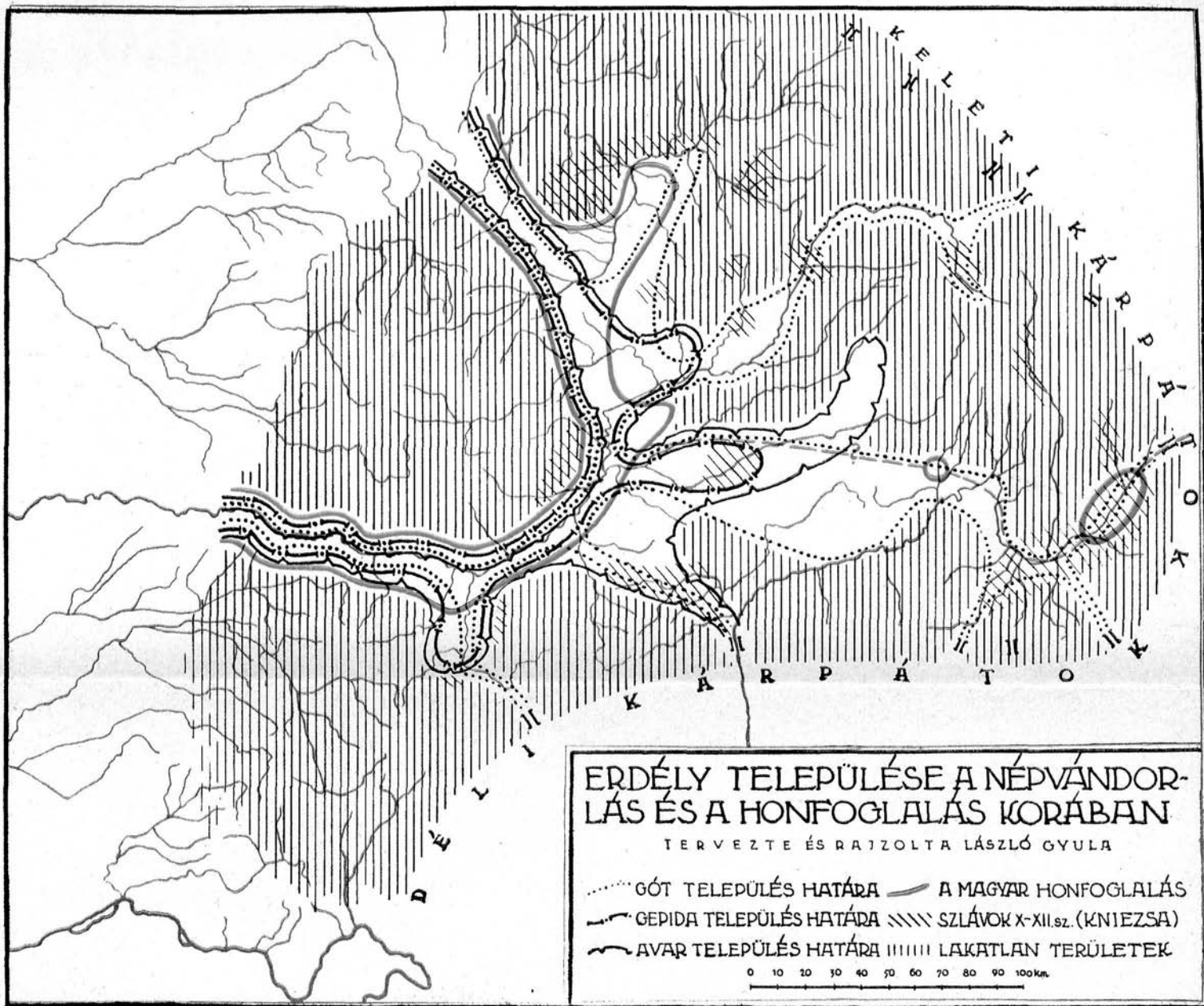
0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 km.

ERDÉLY ELNÉPTELENEDEDÉSE A VASKOR KEZDE-
TÉTŐL A MAGYAR HONFOGLALÁSIG ÉS ÚJRA-
NÉPESEDÉSE A XII. SZ.-IG. NEMZETISÉGEINK.

TERVEZTE ÉS RAJZOLTA LÁSZLÓ GYULA

AZ ELNÉPTELENEDEDÉS FEKETE ÁRNYALÁSSAL JELELT FOKOZATAIT
A 7.-8. SZ. TÉRKÉP RÉSZLETEZI. ERDÉLY NÉPESSÉGÉNEK
XII. SZ.-I HATÁRA A PEREMEKEN SZLÁVOK IS (KNEZSA). ~ AZ ÉV SZÁMOK
A ROMÁNOK FELTŰNÉSÉT JELZIK (FEKETE-NAGY-MAKKAL)

négyzetkilométerenkénti álagos népsűrűségénél a föld nem tud többet el- tartani. Így tehát a nemzedékenkénti rendes népszaporodás is újabb és újabb területek meghódítására kényszeríti az embert. A még sok ízben ma is lakatlan területeken talált leletekből arra is következtethetünk, hogy e kirajzás útmutatói nem csupán a patakok voltak. Erdély őserdeiben dúsan tenyésztek a különböző vadgyümölcsök. E gyümölcsösök vonzották az őskor emberét s ezek felfedezése lehetett a kirajzás második oka, illetőleg a népfölösleg elhelyezkedésének irányítója. A párhuzamok világánál egy-egy ilyen település menetét is felvázolhatjuk. Az irtványfalvak telepesei először a gyümölcsfák közül irtották ki a lombos fákat. Az irtás ebben az esetben csakis szerszámokkal mehetett végbe. A telep lassú népi telítődése újabb terjeszkedést követelt meg, s a környezetet lassan alkalmassá kellett tenniök a földművelés és állattartás számára. A telep peremterületeinek irtásakor nyilván égetéses módszerrel jártak el, s a kapott hamus területekben egyúttal kitűnő termőtalajt nyertek. Az erdő újrasarjadzásának meggátlásáról nyilván a friss zöld hajtásokhoz hajtott háziállatok gondoskodtak. A kapás földműveléssel és az állattenyésztéssel új elem vonul be Erdély földjére. Megkezdődik az ember és az erdő máig tartó állandó küzdelme. A mindinkább terjeszkedő irtványtelepülések körei lassan összeérnek s az erdő mind szűkebb és szűkebb területre szorul. De egy-egy földdarab időleges elhagyása is elég ahhoz, hogy a munkát elől- ről kelljen kezdeni, mert a dúsan tenyésző erdő rövid idő alatt vissza- hódítja a területet.

Az újabb-kőkorban kezdődik tehát meg a nyers táj emberi megfor- málása. Az ember terjeszkedésével a természeti erők ellenében a maga erőit juttatja érvényre, s így a lakott tájon többé nem a természet kúsza erőkötegei uralkodnak, hanem a megtelepedett emberé. Falvak keletkez- nek, erődítmények s megművelt földek váltják egymást, a nyers tájból megművelt táj keletkezik.

Az újabb-kőkorban lakott terület határait igyekszem részletesen fel- vázolni, hogy a rákövetkező korok ismertetésekor ne kelljen az összes hely- jelöléseket ismételnem, hanem csak a gyarapodás és csökkenés mértékét viszonyíthassam az újabb-kőkor részletesen megrajzolt határaihoz.

Északnyugatról két kapu torkollik Erdélybe: a Királyhágó és a Körös mente, valamint a Meszesi kapu. A Lápos mentén felfelé igyekvő telepések legfennebb laza kapcsolatban lehettek az erdélyi medence lakói- val. A meszesi kapun átjőve, a Szamos-könyököt széles ívben kerüli meg az északi határvonal, Búzamező tájékán lépi át a Szamost, s nagyjából a Nagyszamos sávját követve, a Szalva mentén az Ilosvai hegység és a Radnai havasok közé ékelődik, innen a Szamos balpartján a Szépleshez (Cibles), majd a Sajó középső folyása mentére ível. Itt déli irányba fordul és a Komlód mentén majdnem a Marosig nyúlik, majd felkanyarodik ennek középső folyásáig, a Kelemen havasok aljáig. Átcsap a Görgényi- és Mezőhavas lábainál a Nagyküküllő középső részéig, s itt megtörik. A Nagyküküllő mentét követi egy darabon a határ, innen a Homoród part- jára vezet s ennek mentén az Olt-könyök felé tart. A Baróti hegységet megkerülve, követi a folyót Felcsík és Alcsík területére, majd a Bodoki hegység lábainál egyenesen az Ojtozi szorosnak vezet.

Az újabb-kőkori ember megszállotta a Háromszéki medencét és a Barcaságot is, s élénk forgalom lehetett e korban a Bodzai- és Tömös-szorosok kapuin, nemkülönben a Törösvári-szorosban. Innen a határ a nagy Olt-kanyart átvágva, szinte a Nagyküküllőig ível, úgy hogy csak a küküllőmenti kapu köti össze keskeny sávjával a Mezőség és a Háromszéki medence népét. E kaputól a Vöröstoronyi-szoros felé vezet a határ, majd a Székás felé kanyarodva, egy darabig a Maros mentét követi, s a Sztrigy és Cserna lapályát magába ölelve, a Maros mentén torkollik az Alföldre.

A nyugati határvonal nagyjából a Meszesi kapu és a Maros-könyök ívében indul, de mielőtt eléri a Marost, közvetlenül Kolozsvár alatt mélyen a Mezőség felé nyúlik. E vonal tehát a Király-erdő, a Bihar-egység és a Gyalui havasok lábánál vezet. A leletek határa a Maros-könyöktől az Ompoly mentén az Erdélyi Érchegység déli oldalát magába foglalva, kisebb-nagyobb kitüremlésekkel nagyjából a Maros jobbpartjának mentét követi.

E határvonalat felvázolva meg kell jegyezni, hogy sem az újabb-kőkor, sem pedig a soron következő műveltségek tárgyalásakor nem térek ki a kultúrák terjeszkedésének irányára, természetére és tagozódására, valamint a szomszédos területekkel való összefüggésére. Tehát az egyes korszakokat nem fejlődésük menetében, hanem legnagyobb kiterjedésük állapotában vizsgálom. E szűkítés szükségességéről s kényszerű hátrányairól az összefoglaló részben még beszélek.

3. A réz kor. A réz felfedezése és bányászatának megindulása, valamint a fémesszközök nagyobb lehetőségei újabb térhódítást tettek lehetővé. Általában úgy látszik, hogy a fém megjelenésével egyidőben azt a területet, amelyet már az újabb-kőkor paraszti kultúrája meghódított, erősebb iparosodás és messze területekre nyúló kereskedelmi utak gazdagítják. Ez egyúttal hatalmas mértékben megnövelte a föld eltartóképességét, s így ugyanazon a területen nagyobb lélekszámú lakosság található megélhetést. Nyilván ez a magyarázata, hogy bár a réz korban területi terjeszkedést is megfigyelhetünk, ez a terjeszkedés nem olyan mértékű, mint amilyent az új anyag hozta technikai forradalomtól elvárhatnánk. A réz korban a föld megmunkálásának kizárólagos eszköze még mindig a kapa, s bizonyos mértékig ez is határt szabott a földterület kiaknázásának.

Az újabb-kőkor határait nyomról-nyomra kísértem, az alábbiakban ennek tudásában csak a gyarapodás és a veszteség mértékét vizsgálom.

A láposmenti település kisebb térre szorul. A Meszesi kapunál széles sávban Erdélybe torkolló határ Szolnok-Doboka megye délnyugati területét, ahol az újabb-kőkor embere virágzó telepeket létesített, kikerüli. A Nagyszamos mentét nagyjából az előző kor népi határáig lakják s északi mellékvizei közül a Széples (Cibles) partján is megjelenik az ember, a Szalva mentén pedig még tovább hatol előre. A Sajó vízrendszere lakott, de déli peremén a mezőségi tavak tájékán területvesztést figyelhetünk meg. A Maros mentén, úgy látszik, nem jut fel a Görgény patakáig a határ, ezzel szemben a Mezőhavas és a Hargita nyugati lejtőin a Nyárád és a Kisküküllő forrásvidékéig hatol fel az ember. A két Küküllő közt is keletebbre tolódik a határ. A Nagyküküllő és a Homoród felső szakaszán

némi területveszteség mutatkozik ugyan, de az Olt-kanyar és a Homoród között tekintélyes új területek szolgálgják az embert. A Baróti hegység déli csücskétől az Ojtozi-szorosig kisebb eltérésekkel az előző korszak határain járunk. A Bodzai-szoros használatára nincsen adatunk, de a Tömösi- és Törösvári-szoros e korban is jelentős szerepet töltött be. Innen az Olt-kanyar felé vonul a határ, majd az Olt jobbpartján a Vöröstoronyi-szoroshoz, onnan pedig újabb területeket foglalva magába, a Vulkán-hágóhoz vezet. A Kárpátoktól kisebb-nagyobb eltérésekkel nagyjából az újabb-kőkori határ mentén követjük a rézkori település vonulását a Maros mentére.

Az északi határ elhagyja a Körös völgyét és a Meszesi kapun keresztül vezet be Erdélybe, s innen széles ívben (a Kisszamosnál területveszteséggel, az Aranyos táján jelentős újabb területekkel) a Maros-könyökig ível. Nagyjából Gyulafehérvár tájáig a Marost követi, tehát a régebben már lakott területsáv egyrésze elnéptelenedik. Innen az Erdélyi Érchegeység terraszain vonul nyugat felé, s a Solymosi hegység közében majdnem a Fehér Körös forrásvidékéig nyúlik fel a hegyekbe. A további leletek a hegység déli pereme mentén kísérik az Alföld felé a Marost.

Bár az újabb-kőkor és a rézkor lakott területe nagy tömbjében azonos, az erdélyi medence meghódítását a rézkor embere tovább bővíti.

4. A bronzkor. A keményebb és ellenállóbb bronz felfedezése fokozott üteművé teszi azt a fejlődést, amelyet az előző koroknál vázoltam. A kapás földművelést felváltja lassan az ekés művelés, és a korszak végéről való sarlóleletek nagy száma is a gabonatermelés erős fokozódását jelzi. A kereskedelmi kapcsolatok Észak-Olaszország és a Balkán felé megerősödnek, sőt az erdélyi bronzáru útja Dél-Oroszországon keresztül a távoli Kaukázusig is követhető. Óriási földdarabokat hódít meg új eszközeivel az ember, s szinte Erdély minden megművelhető területét munkába fogja. E hatalmas fejlődés ellenére is megfigyelhetők már e korban is területek, amelyekről visszahúzódik az ember.

A Körösvölgy a Királyhágóval egyetemben újra életre kap. Az eddig lakatlan Szamos-könyök egészen a Lápos mentéig művelés alá kerül, s biztos nyomai vannak a Radnai-hágó használatának is. A Sajó meg a Beszterce forrásvidéke benépesedik, s a két Küküllő közt is keletebbre tolódik a határ. Az Ojtozi- és a Törösvári-szoroson folyó élet mellett a Tömösi- és a Bodzai-szoros jelentősége elhalványodik. A Vöröstoronyi-szoros és a Vulkán-hágó közt a Sebespatak mente is belekerül a megszállott részekbe. A lakott terület határa a Vaskapu-hágón keresztül először torkollik bele Hunyad és Krassó-Szörény déli hegyrendszerébe. E hatalmas területnyereség mellett a következő helyeken figyelhetünk meg területveszteséget: A Szalva felső szakasza mentén, a Sajó torkolata körül, a Kisküküllő mentén, a Nagyüküllő és a Homoród közén, a Tömösi-szoros felett, a Hortobágy és az Olt közében. A Székáspatak alatt és a Sebes és Sztrigy völgyében is fennebb nyomult a Kudzsiri havasok erdeje.

II. térkép. Míg az eddig tárgyalt kultúráknál a nagyobb folyók mellékvizeinek környéke is benépesült, bár a benépesedés erőhálózatának iránya nem mindig a vizek menté volt (pl. Szolnok-Doboka megye településének vezetője nem a Kisszamos mente, hanem a Mezőségi tavak és

Várkudu—Bethlen közt húzható tengely), a vaskorban a lakott terület szinte csak a nagy folyók mentére zsugorodik. A területveszteség a bronzkori kiterjedéshez képest igen nagy. Az elnéptelenedés egyik főoka talán az a nagyirányú népmozgás, amelyet a bronzkor végén figyelhetünk meg, s amelynek háttérében a dél felé irányuló illyr-dór vándorlás áll. Hozzájárul mindehhez a kimméri és szkíta hódítás is. A térképre tekintve, szinte az a benyomásunk, mintha a területet a korábbi lakosság zöme elhagyta volna, s új lakosság kezdené újra benépesíteni Erdélyt. E népmozgalom kiteljesedését megzavarják a keleti lovasnépek hódításai. Az e korban lejátszódó katasztrófákat élénken példázza a földberejtett kincseleetek sora. E kezdeti zavarok a most következő ezer év folyamát végig meghatározzák, s csak a kelta-dák kor fellendülése hoz némi javulást az egyetemes romlásba.

1. A korai-vaskor (Hallstatt-Villanova kultúra). A fent vázolt népmozgalmak kora még nem köszöntött be teljes egészében, s e kor sarlóleletei a földművelés folytatása mellett szólnak, a kereskedelmi kapcsolatok javarésze is megmaradt még. Minél inkább eltávolodunk a bronzkortól, s minél inkább helyet kap a vas használata, annál inkább zsugorodik össze a lakott terület. A határvonalat nagyjából a következőképpen húzhatjuk meg: A Zilah-patak mentén keskeny lakott sáv vezet át a Mezes kapun. A lakott terület határa északon ismét kikerüli a Szamos könyökét, s csupán Dés alatt valamivel lépi át a folyót. Egyideig a Nagyszamos mentét követi, majd a Lapos-patak könyökéig csap fel, a Radnai-hágó még a bronzkor örökségeként használják e korban is. Innen szinte egyenes vonalban húzódik a határ a Komlódpatak torkolatáig, majd a Maros felső fordulójáig követhetjük a leleteket; innen visszakanyarodva, a Nyárád mentén halad a lelőhelyek határvonala, átvéli a Kis- és Nagy-küküllő felső szakaszát, s a Baróti hegységhez tapadva követi az Oltot Alcsíkgig. Az Olt mentéről Kászonszéket magába zárva torkollik be a határvonal az Ojtozi-szorosba. Az Ojtozi-szorostól a Töröcsvári-szorosig húzható egyenes mentét követve, ez utóbbi szorostól az Olt könyökig kígyózva keskeny folyosóként követi a Nagy-küküllő mentét. A Vöröstoronyi-szoros táján az Oltot egy darabon ismét magába foglalja. A korai-vaskor emberének rajai a Sebes, Sztrigy és Cserna völgyét csupán vékony rétegben szállották meg. A Vulkán-hágó e korban is közlekedési útként szolgált. A továbbiakban csak a Maros mentén találjuk meg e kor jellemző leleteit. A nyugati határ a Berettyótól indul, s nagyjából a Réz hegység, a Bihar hegység, a Gyalui havasok, az Erdélyi Érc-hegység és a Solymos hegység lábainál torkollik az Alföld síkjába.

A bronzkorhoz képest tehát óriási a visszaesés. A Szamos alsó folyása a Lapos mente, a Körös és Királyhágó vidéke elnéptelenedik, a Sajó és Beszterce völgye kimarad, az utóbbi terület feladása már részben a bronzkorban megkezdődik. Ugyancsak bronzkori elnéptelenedés volt az alapja az Olt- és Küküllő-köze feladásának. Elveszett e korban a bronzkorban ámenetileg meghódított délerdélyi hegyvidék (Krassó-Szörény és Hunyad hegyei), bár a Berzava és a Karas folyó mentén egyideig még volt élet.

Itt kell kitérnem még Erdély őskori erődítményeire. Elhelyezkedésük-

ben bizonyos rendszer figyelhető meg. Nagy tömegben ugyanis Csíkbán az Olt jobbpártján, a Hargita tövében, majd nagyjából a Bodza-szorostól a Hargita és a Görgényi havasok nyugati oldalán halad ez az erődítménysor széles sávban, a Maros kapuját nyitva hagyja, s a másik oldalon a Kelemen havasok délkeleti peremét követi. Északon a Nagyszamos felett ível át a Meszesi kapuig, végül a Gyalui havasok és az Erdélyi Ércheység keleti peremén találjuk sűrűn e védműveket (az utóbbi jelölése hiányzik a II. térképről). Az erődítmények zöme tehát közrefogja az erdélyi medencét. E fő vonulatokon kívül a belső terület védettebb helyein mindenütt megtalálhatók. Feltűnő jelenség, hogy Erdély déli részén a vaskorban már elnéptelenedő Olt mentén úgyszólván teljesen hiányzanak. Úgy látszik, hogy a háromszéki és csíki várak javarésztét a dákok építették, a többi területeken az erődítéseknek jóval korábbiaknak kell lenniök. Hitelesítő ásatás alig néhánynál történt, de térképvázlataim alapján úgy látom, hogy zömük a vaskor előtt kellett épülnön, hiszen ettől a kortól fogva az erődítmények nagy vonalai a lakott területek peremén kívül esnek. Azt is kétségtelennek tartom, hogy az erődítmények elsősorban nem kifelé fordultak, hanem az erdélyi medencéből az ellenséges nyomás elől időről-időre a hegyvidék peremére felhúzódott lakosságnak szolgáltak a medence felé irányulva védelmül.

Feltűnő jelenség, hogy a dáciai római limes szinte ráépül erre az erődítmény-sorra. Észszerű lenne ezt a jelenséget úgy magyarázni, hogy az erdélyi medencéből kiszorított kelta és dák maradványok is ezekbe az erődítményekbe húzódtak a medence belsejéből jövő támadás elől, s ez tette szükségessé azt, hogy a római stratégiai határt, még a sok helyen közbeeső nagyobb lakatlan területek bekebelezésével is, úgy építsék ki, hogy azt az erődítmény-sort is semlegesítse. Bármennyire észszerű is ez a feltevés, csak feltevés marad mindaddig, míg az ásatások nem tisztázzák e kérdéseket. Meggyőződésem azonban, hogy a kérdés felvetése már egymagában is új elemet jelent a limes dacicus értelmezésének kutatásában.

2. A s z k í t á k jóformán csak a Mezőséget s annak kijárait szállják meg. A Meszesi kapu, az Ojtozi-szoros és a Vöröstoronyi-szoros mellett a Maros mentének kijárait használták. Északon Kolozsvár felett Szolnok-Doboka és Beszterce megszállatlan maradt, csupán a Maros mentéről tört elő egy kisebb csoport Szolnok-Doboka délkeleti sarkába Noszolyig. A Maros középső szakasza és a két Küküllő köze sok szkíta lelettel szolgált eddig, innen keskeny folyósó vezetett a Feketeügy mentén Ojtoz felé. Az Olt könyökétől Fogaras irányában egy darabig az előző korban lakatlan területen is előrehatolnak, innen kezdve azonban a Nagy-küküllőig terjedő rész lakatlan maradt, csupán a Vöröstoronyi szoros felé mutatnak nyomok. Továbbhaladva a Marosmente és a vaskori megszállás nyugati határvonala zárja be a szkíta település területét.

A korai-vaskor lakottságához képest tehát igen nagy a területvesztés. A már említett északi részeken kívül kiesik a Nyárad és a Kisküküllő területének jelentős darabja, a csíki medence teljesen, a háromszéki síkságon csak keskeny út vezet, s a beletorkolló szorosok közül csak az Ojtozin volt forgalom. Az Olt mentén tapasztalható csekély területnyereséggel szem-

ben a déli részekben is további elnéptelenedést figyelhetünk meg: kikapcsolódik a Sebes völgye és a Sztrigy-Cserna területe.

E területvesztés magyarázataként önként kínálkoznék a szkíták lovasnomád életformája. Ez érthetővé tenné, hogy miért csak a mezőségi részeket szállották meg. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. Az elnéptelenedés egyik oka — az életformától függetlenül — kétségkívül az, hogy a kimmérik (?) és szkíták korában állandó háborúskodás zavarta a nyugodt fejlődést. Ez szervesen belekapcsolódva a már a bronzkor végén meginduló népmozgalmakba, mindinkább lehetetlenné tette a békés földművelő munkát. Az élet bizonytalansága nagyobb méretű kivándorlást eredményezhetett. Nem mernék ebben az elnéptelenedésben a szkíta lovasnomád életformának nagyobb jelentőséget tulajdonítani. Az erdélyi szkíták ugyanis kétségkívül a Dnyeper mentéről jöve hódították meg Erdélyt. A Dnyepermenti szkítákról pedig Herodotos világosan megírta, hogy a Kubán-vidékiekkel ellentétben ezek földművelők. Az előkelő réteg sírjai a Dnyeper mentén is lovasnomád társadalmi szerkezetről tanúskodnak, s ezt a jellemvonást Erdélyben is megtaláljuk. Azonban ez csak a vékony uralkodó rétegre jellemző s nem a földműves tömegekre. Mindezek alapján komoly alapot látok legalább is annak feltevésére, hogy a szkíta hódítás nem volt földműves ellenes természetű. Valószínű, hogy a szolnokdobokai részek nem néptelenedtek el ebben a korban, mert a szkíták politikai bukása után ezen a területen újból élet van. Pedig a szkíták alatt elnéptelenedő többi területről a későbbi korokból is hiányoznak a leletek, sőt e területek még jobban elnéptelenednek.

3. A kelták és dákok. A kelta és dák szimbiozis idején a szkíták által meg nem szállott területek egyrésze, mint már említettem, újra benépesül (vagy nem is néptelenedett el a közbeneső korban?). E területek pontosabban: Szolnok-Doboka déli része és a Beszterce völgyének egyrésze, továbbá a csíki medence (az utóbbi helyről közvetlen leletek azt sejtetik, hogy a szkíták ezt a területet is megszállták), nagyszámú népességgel kell számolnunk a Háromszéki medencében. Az Ojtozi-szoroson kívül a Töresvári-szoroson is megindul a forgalom. Az Olt északi partja a Küküllőig lakatlan ugyan, de a Hortobágy torkolatától kezdve a hallstatti időktől lakatlan területek kapcsolódnak be az életbe. A Sebes völgye ismét lakott s Hunyad meg Krassó-Szörény területén Temes megye határáig pompás dák várak sora őrzi az újonnan művelésbe fogott területet. Az erdélyi medence lakott részeinek nyugati határa ismét a régi vonalon fut, kikerülve a Királyhágót, a Bihari hegységet, az Erdélyi Érchegységet, s mint az előző korokban is, a Maros vonalba kapcsolódik bele.

A vaskortól kezdve megfigyelhető s a szkíták alatt még nagyobb térségekre jellemző lelethiány újabb területekre terjed ki. Újabb területvesztés figyelhető meg a két Szamos elágazásánál; nagy kanyarral bővül a Maros és Komlód közének elnéptelenedése is. A fogarasi síkság feletti néptelen rész a Nagy-Küküllőig ível. Egyebekben a Vulkán-szorosig a vaskori település vonulatát követi a határ.

4. A r ó m a i l i m e s ezek szerint tisztán stratégiai jellegű erődítmény volt, s jóval nagyobb területet ölelt magában, mint amekkorát ebben a korban a népesség kitöltött. Palánkától Lippáig esetleg Zsidovinnál Vecel

felé ágazva szinte pontosan azt a területet határolja, amely területről dák leletanyagot ismerünk. A leletek és a történelmi források ebben az esetben tehát egybevágóak. Veceltől Verespatakon keresztül vezet a limes, először kapcsolva be a művelődésbe, az eddigi aranymosás helyett az aranybányák területét. Innen nagyjából a Gyalui havasok lábánál vonul s Moigrádnál (Porolissum) erődítménnyel zárja le a Meszes kaput. Északi határa Besztercég s keleti vonulata Barót, Oltszem, Bereck vonalig az őskori erődítménysort és a hegyek vonulatát követi. Déli, inkább észmei határa nyilván a Kárpátokra támaszkodott, majd a Vöröstoronyi-szoroson keresztül az Olt mentén vezetett lefelé.

Abból a tényből, hogy a római hódításkor lakatlanul talált területekről nincsen jelentősebb számú római népességre valló leletanyagunk, továbbá abból, hogy e területek a rómaiakat követő gót korban is nagyrészt lakatlanok, arra következtettek, hogy e területek népi kitöltése a római uralom másfél százada alatt sem következett be. Így tehát a római gyarmatosító tevékenység sem léphette jelentősen túl a már a hódításkor megművelten talált területek határát. A készülő rómaikori repertorium térképezése elsőrangú bizonyító anyaggal bővíti majd e területről való tudásunkat. Megjelenéséig a fentiekben túlmenőleg nem akarom tárgyalni e kor népesedéstörténetét.

*Paulovics István*nak most sajtó alatt levő dolgozatából kiderül, hogy Dacia katonai szervezete a folyóvölgyek mentén sugárszerűen s a limesek felé egyre kisebb erejű katonasággal épült ki. Párhuzamos ezzel az a megállapításom, amelyet a vaskor településének jellemzésekor tettem, hogy t. i. a bronzkor után az élet a folyóvölgyekre szűkül össze. Ilyenképpen a római katonai szervezet itt is a már készen kapott adottságokba épült bele, ugyanúgy mint a limes kiépítésekor. A folyóvölgyek területeit vette erősen kézbe, s ezáltal magának biztosította az életfontosságú hálózatot. A délnyugati dák várak lerombolását az írott forrásokon kívül ásatások is bizonyítják.

A térképen a pirossal jelölt limesvonalon belül feltüntettem az azelőtt sohasem lakott, vagy a bronzkor óta lakatlan területeket, továbbá a római hódításkor néptelenül talált részeket. Ezeknek a területeknek további kiterjedését figyelhetjük meg a népvándorlás korában.

III. térkép. 1. A gót szállásterület a Meszesi kapun vezet ki Erdélyből, Kolozsvár tájékáról keskeny sávban Alsóilosváig nyúlik fel, innen a Marosig húzódik vissza, a Komlód vizétől nyugatra kiöblösödik, majd a Ludas patakának torkolata körül símul ismét a Maroshoz s kivezet a Tölgyesi-szoros felé. A Maros eredete táján erősebb gót teleppel számolhatunk. A Maros mente sűrű gót megszállása kihagyja a Nyárád és a Kisküküllő területét és a Küküllők torkolatától a Nagyüküllő mentét követve, szinte egyenes vonalban vezet az Olt-kanyarig. A Háromszéki medence és a Barcaság mindhárom szorosát használják. Az Olt mente, a nagy kanyart nem számítva, lakatlanul maradt, de az ettől északra fekvő területeken sűrűn találjuk a gótok emlékeit. A Küküllő torkolatától egy darabig ismét a Maros mentére szorul a népesség, s ennek völgye köti össze az alföldi területekkel az erdélyi gótokat. Közben keskeny sávban utak vezetnek a Vöröstoronyi-szoroshoz és a Vulkán-hágóhoz. A megszállott terület

nyugati határa a Meszes kaputól Kolozsvár felett a Maros-könyökiig ível, innen a Marost követi. Ez az erdélyi medence nyugati határa a népvándorlás egész tartama alatt, s a magyar honfoglalás is e természetszabta határoktól keletre tör.

Az előző korokban megfigyelhető elnéptelenedés tehát óriási mértéket ölt. Az előző népességből legfennebb némi kelta iparosréteg nyomai mutatathatók ki a gót temetők edényeiben. Az átutésekkel közelebbről *Fettich Nándor* foglalkozik, s ezért ezen a helyen nem bocsátkozom tárgyalásukba.

2. A gótokat követő gepida megszálláskor elvész a Szolnok-Doboka felé kitérő terület, s a Maros mentét is csak a folyó középső szakaszáig szállják meg. A két Küküllő közén sem haladnak túlságosan előre, ettől kezdve pedig, a Sztrigy völgyének megszállását nem tekintve, a Maros mente jelzi a gepida szállásterületet. Lehetséges, hogy Udvarhely megyéig is előre hatoltak, talán épen az avar veszedelem elől, s a régi adottságokat követve, Firtos várában huzódhatott meg egy csoportjuk (a III. térkép ez utóbbit nem tünteti fel). Erdély többi részéből egyetlen leletünk sincsen sem e korból, sem a következő avarkorból. Úgy látszik, a háromszéki medencét és a Barcaságot feladták, s az ojtózi út épenúgy bezárult, mint a többi keleti szoros. Erdély lakott területe, szinte a honfoglaláskor talált állapotáig zsugorodott össze. A keleti részek elhanyagolása nyilván annak következtében állott elő, hogy mind a gepidák, mind pedig az avarok észak, illetőleg nyugat felől hatolnak az erdélyi medencébe. A hún uralom terjeszkedéséről csak halvány nyomok állanak rendelkezésünkre, valószínűleg a gót és gepida területek politikai függőségén kívül számottevő hún népi elem nem jelent meg Erdélyben. Egy húnkori fejedelmi lelet, amely a Meszesi kapu környékén került elő, mindenesetre arra mutat, hogy a terület kézbe tartása a Sziléziában s másutt megismert módon történt, nem pedig népi megszállás formájában. A kereskedelmi élet mindenképen óriási lendületet vesz a hún uralom alatt.

3. Az avarkor. Területe nagyjából a gepida szállásterületet fedi, csupán a Nagy- és Kisküküllő mentén található egy előretolt ék egészen Korondig (mint említettem, lehetséges, hogy e terület már a gepidák alatt is meg volt szállva). Az erzsébetvárosi és a korondi préselőminták (mai értelemben = gyárak), mindenesetre arra vallanak, hogy nagyszámú telepek ültek meg e területen. A Vöröstoronyi-szoros kézbevétele az avarság olténiai törekvéseivel magyarázható. Jelentősebb területgyarapodást figyelhetünk meg a Küküllők torkolata és a Vöröstoronyi-szoros közti területek benépesedésével. A sztrigymenti vidék megszállása is kétségtelen mutatója az avarkorban népi tömegeiben az Alföldre telepített gepidák birodalma teljes megszállásának. A keleti szorosok kikapcsolódása, mint már említettem, az erdélyi medencének nyugat felől való megszállása mellett bizonyít; már az északról jövő gepidák alatt sem volt szerepük e kijáróknak.

4. A szlávok. Régészeti nyomaik igen szórványosak, jelenlétükre elsősorban helynévi emlékeik alapján következtethetünk. Valószínűleg az avarkorban jelennek meg Erdély területén s idevándorlásuk a nagyszabású avar telepítési mozgalommal függ össze. Elhelyezkedésük szempontjából igen tanulságos a térképvázlat; ebből ugyanis nyilván látható, hogy a nép-

vándorlaskorban lakott területek peremén jelennek meg, illetőleg a gótok után néptelenül maradt területeket szállják meg. Úgy látszik tehát, hogy nemcsak a földrajzi tényezőknek (az aljnövényzet nélküli lomberdők peremterülete) volt település-szabó erejük, hanem a szlávok elhelyezkedésének megértéséhez a népvándorlaskor néptörténelmének ismerete is szükséges.

5. A magyar honfoglalás kora. A honfoglaló magyarság még a X. században megszállotta a teljes lakható Erdélyt, tehát az avar örökséget. Ez a tény világosan felismerhető a III. térképen. Azt hiszem ennek a ténynek felismerését eddig két ok késleltette. Az első ok az, hogy csak sejtettük, de nem láthattuk tisztán Erdély földjének alakulását a népvándorlás korában. A második ok pedig az elsőtől következik: a kutatók előtt több kevesebb tudatossággal a ma sűrűn lakott Erdély képe lebeghetett. A honfoglalás előzményeinek felismerése egyúttal a gyepük kérdésében is új lehetőségeket vetthet fel. Erre később röviden utalok.

Az egyre gyarapodó székelyföldi honfoglaláskori leletek is új kérdéseket hoznak szőnyegre. Az ojtózi út megszállása ma már alig vitatható, a székelyderzsi lelet pedig azt sejteti, hogy a nyugati és keleti szállásterület között a küküllőmenti ősi úton megvolt a kapcsolat is. Egy Brassóban talált lelet, ha valóban honfoglaláskorinak bizonyul, a Barcaság korai megszállását jelenti.

IV. térkép. A II. és III. térkép adatainak egymásravezítése meggyőző módon szemlélteti Erdély földjének fokozatos elnéptelenedését, s egyúttal kirajzolja Erdély településlehetőségeinek természetes erővonalait. Ebből kitetszik, hogy a település megszabója, nem a Marosvonal volt, mint eddig tanfították, hanem az Ojtózi-szoroson betorkolló, a Küküllők mentén a Maroshoz vezető s ott két ágra szakadó út. Ennek egyik ága a Meszes-kapu felé tartott, a másik a Maros mentén vitt az Alföldre. Ez az út mintegy körülölelte a Bihari hegycsoport sohasem lakott tömbjét. A magyar honfoglalás is ezen erővonalak mentén történt.

Megfigyelhető, hogy az egymást váltó népek kivétel nélkül mindig megszállják a hódításuk pillanatában lakható terület teljes erőhálózatát, sőt nem egyszer, amint épen a gepida-avar-magyar időkben láttuk, a teljes lakható terület megszállására kerül sor. Igen nagyjelentőségű feladat lesz annak a tisztázása, hogy abban az esetben, ha csak az erővonalak megszállása következett be, mi történt az ott talált és ottmaradó néppel. Például igen tanulságos lenne ebből a szempontból a római uralom alá sohasem került csiki dákság további sorsának tisztázása. Minket talán még jobban érdekel az udvarhelyi avarság sorsa. Hiszen erre a területre a magyarság csak a honfoglalás utáni században nyomul előre.

A magyarság Erdélyben a honfoglaláskor még a lakható részekben is csak igen gyér lakosságot találhatott. Nyilván elsősorban a marosi és dési sóbányák vidékén volt csak elevenebb élet. A már említett szláv szórványokon kívül csak itt találhatott jelentősebb számú lakosságra. E területek történeti adataink szerint bolgár megszállás alatt voltak. A bolgárságnak azonban egyelőre nem ismerjük régészeti nyomát Erdélyből. Nem számítható ugyanis az e korbéli bolgársághoz az avar birodalom kutrigrur rétegének hagyatéka.

Bár magam számára csak a Szent Istváni időkig szándékoztam meg-

kísérelni Erdély településtörténelmének felvázolását, nem térhetek ki a későbbi korok számára levonható tanulságok rövid ismertetése elől sem. Ha rávezetjük az elnéptelenedést példázó térképre a magyarság XII. századi helyzetét, akkor szemléletes módon ismerhetjük fel azt, hogy Hunyad és Krassó-Szörény megyék területének kivételével a magyarság ebben a korban épen a vaskori határokig töltötte már ki az erdélyi medencét. Az a kevés, amit erről a folyamatról tudunk, sejteti, hogy a népi kitöltés az elnéptelenedés fordított sorrendjében, s a terjeszkedés az erdélyi föld megismert erővonalai mentén történt (vö. középkori megyéink hosszan kelet felé nyuló alakját). A magyarság tehát a XII. századig újból elérte a szkíták előtt lakott Erdély határvonalait. Ez a felismerés egyúttal nemzetiségeink betelepülésének és elhelyezkedésének kérdéséhez, tehát Erdély nemzetiségi képe keletkezésének logikájához is alapul szolgálhat. A további térhódítás soron következő területei ugyanis északon Beszterce környéke, délen pedig az Olt fogarasi és szebeni síkja lett volna. Az utóbbi terület gyér megszállása már kezdetét is vette. Természetesnek vehető, hogy a betelepített szászok számára ezt a két területet jelölték ki Árpádházi királyaink, a magyarság pedig a két pólus között a csiki medence lassú kitöltésével folytatta a terület visszahódítását az ösrengetegtől és a mocsártól. A románságról is a déli lakatlan területekről kapunk először okleveles híradást. Azon a részen tűnnek fel, amelyet feltűnésük előtt soha ember nem lakott. Ugyanígy soha semmiféle nyomát nem találtuk eddig az emberi életnek az Ilosvai hegységben s a Bihari hegycsoportnak abban a tömbjében, ahol a sorrendben következő oklevelek szerint a románság feltűnik. A délnyugati hegyes részek is lakatlanoknak bizonyultak a rómaiság bukása utáni időkben. Ezek az erdő-benötte hegységek ugyanis az őskortól Erdélyben lakó egyetlen nép életmódjának sem feleltek meg. Sem a földművelő, sem a halászó-vadászó, de még a nomád állattartó-nép sem tudott semmit sem kezdeni ezekkel a területekkel. A leletek határvonala szinte évezredekken keresztül egységesen kikerüli tömbjüket. E hegyes erdőségek csak a hegyipásztor életformának szolgálnak talajul, s így természetes, hogy amikor feltűnik a románság, akadálytalanul birtokba veheti Erdély e részeit. E nép érdeme az, hogy ezek a területek is beleilleszkednek Erdély emberföldrajzába.

3.

Térképvázlataim áttekintése és tanulságainak rövid ismertetése után még tovább szöhetem a bevezetésben felvetett módszertani kérdéseket. Nem szándékom egész hálózatuk felvázolása, hanem csak néhány pontban közlöm jelentősebb tapasztalataimat.

1. Egy földfelület életesorának ilyen nagy távlatokban való vizsgálatakor a különböző kor- és népi kérdések két, egymás rovására kiteljesedni igyekvő, élettani erő harcává egyszerűsödnek. A személytelemmé vált emberi munka ugyanis ebben a távlatban nem az egyes ember vagy kor ilyen vagy amolyan elhatározását, akaratát, életformáját, stb. példázza, hanem az emberben levő biológikumot. Az ezzel szembeesző másikkal erő természetrajza mindenki előtt világos, bár jó lenne a erdő térhódításának menetét közelebbről szemügyre venni. Mihelyt azonban e nagy idő- és tér-

beli távolságokat egy-egy korra, népre vagy életformára szűkítjük, akkor a különleges adottságok sora színezi és teszi egyénivé ezt az időtlen küzdelmet. Mindebből következik, hogy e folyamat megragadása és tisztázása csak akkor válik lehetségessé, ha jelenségeit a természettudományok könyörtelenül szigorú módszerességével írjuk le. Míg ez a munka meg nem történik, addig még a fenti nyers vázlat is túlnagy igényekkel lép fel az anyaggal szemben.

2. A fentiekből következik, hogy egy kisebb területen lefolyó jelenségek helyes értékeléséhez csak akkor juthatunk el, ha a területet hatásterének környezetébe ágyazzuk. Erdélyt tehát az egész Kárpát-medence, sőt Közép-Európa erőhálózatában kell néznünk, egyes korokban pedig Észak- és Dél-Európáig, Spanyolországig és Belső-Ázsiáig kell figyelemmel kísérnünk azokat az összetevőket, amelyekből az itteni élet alakulását megérthetjük. E téren már igen jelentős előmunkákat végeztek el, de a fenti kívánalmak szerinti felméréshez e munka további terebélyesítése szükséges. Nem elegendő egy-egy kor szintjében elvégezni e munkát, hanem az azt megelőző korok s az őt követő idők függőlegeseibe is be kell ágyazni a vizsgált jelenséget.

3. A térképek elkészítésekor a következőképen igyekeztem eljárni: az egyes, kétségtelenül hiteles leletek körül egy bizonyos távolsággal húzott kört művelődéstalajnak tekintettem. E területek nagyságának megállapításakor a gazdaságtörténelemnek a nagy számok törvényszerűségei alapján megállapított megfigyeléseit tartottam szem előtt. Ezekből a törvényekből ugyanis kisebb nagyobb ingadozásokkal kiderül, hogy egy-egy gazdasági rendszer mellett milyen terjedelmű föld szükséges az egyes ember eltartásához. A leletek helye köré tehát, a földfelszín adottságainak figyelembevételével, nagyobb területet kell rajzolnunk. Világos, hogy a civilizáció haladtával ezek a területek mind kisebbek és kisebbek lesznek, mert a föld eltartóképessége az eszközök tökéletesedése, a kereskedelem fejlődése, s más körülmények változása során egyre növekszik. Ennek következtében ugyanazon terület emberföldrajzi értékének megtartásához, de méginkább növeledéséhez mind több és több ember jelenléte szükséges.

Ezeket az alapelveket térképvázlataim készítésekor nagyrészt épen a hasonló előmunkálatok hiánya miatt csak bizonyos fokig tudtam értékesíteni. Az egymástól távolabb eső területeken előkerült leleteket ilyen hozzávetőleges számítás alapján kapcsoltam egy területre, vagy hagytam meg elszigeteltségükben. E településtörténetileg igen jelentős tényezőket egyáltalán nem tudtam alkalmazni a laza határvonalakon belüli állapotok feltüntetésére. Ilyenképen le is mondtam erről a kísérletről; itt u. i. teljes részletességgel kellett volna a különböző korok egymásváltó, vagy egymás mellett jelentkező finom rétegződését megkülönböztetni. Ezt, a munka jelenlegi állása mellett, nem tudtam elvégezni. Térképeimen tehát az egyes korok laza határa nem jelenti egyúttal a határokon belül levő terület egyenletes sűrűségű népi kitöltését. Meggyőződésem, hogy e kérdés kidolgozása további értékes mozzanatokkal hoz majd közelebb minket a vaskortól kezdődő elnéptelenedés erőjátékának megértéséhez.

Mivel nem volt módomban a területek pontosabb, de sok esetben még futólagos, bejárása sem, sok hiba történhetett azokon a helyeken, ahol a

nagy településtömbökön kívül eső leleteket a tömbökhöz kapcsoltam. Ilyen esetben a legpontosabb katonai térképnél is többet ér a terep bejárása. Magam részéről azzal igyekeztem ezt a hibaforrást kiküszöbölni, hogy az előző és következő korok e területre vonatkozó adatait figyelembe vettem.

E vázlatokban sok dolog maradt még tisztázatlanul. Nem csupán az előmunkálatok hiányos voltán múlott mindez, s nem is csak egyéni felkészültségem hiánya okozza a vázlatok nyersségét. Mindezeket több év munkájával többé-kevésbé ki tudtam volna küszöbölni, vagy legalább is erősen csökkenthettem volna. Úgy éreztem azonban, hogy ez a munka nem egy ember munkája, hanem csak a kutatók céltudatos együttműködése hozhat pontosabb eredményt. Ezért a munka iránti kötelességemnek tartottam vázlateim közlését, hogy a közlést természetszerűen követő megbeszélések, korrekturák folyamán közelebb juthassunk az egykori valóság szerkezetének és mozgó erőinek felismeréséhez. Nagyon is lehetséges tehát, hogy az egymástól függetlenül készített térképeim egymásravezítése során tapasztalt törvényszerűségeket az újabb ásatások, újabb felvetődő szempontok módosítják, de azt hiszem, hogy alapjában véve e nyers eredmények nagyjából megközelítik a dolgok egykori történések logikáját.

A felvetődő sok kérdés közül néhánynak megemlítését nem mulasztom el. *Kniezsa István* Erdély hegyneveinek és folyóneveinek vizsgálatakor arra az eredményre jutott, hogy Erdély területe a honfoglaláskor csak igen gyéren lehetett megszállva, mert már a közepes nagyságú vizeink nevének nagyrésze is színmagyar, míg például Dunántúlon ezek legnagyobb része antik vagy népvándorláskori örökségből való. A népvándorláskor erdélyi leleteinek térképezése teljes mértékben értelmezi Kniezsa eredményeit, mert csupán a nagy folyók mentén volt állandó lakosság, itt váltották egymást a népek, s adták át a nagy folyók neveit az utánuk jövőknek. A kisebb folyók vagy épen patakok mente a legtöbb esetben teljesen elnéptelenedett. Természetes tehát, hogy a magyar foglалók maguk nevezték el ezeket, s adták át e neveket másoknak akkor, ha e területen új nép váltotta fel őket. Ugyanez a helyzet a nemzetiségeink által lakatlanul talált területeken.

Mint említettem új kérdést vetnek fel a Székelyföldön talált honfoglaláskori leletek, különösképpen ha e terület török helynévanyagát nézzük. Talán volt valami kapcsolat e helynévanyag és a határvédő törzsek (székelyek?) feltételezhető töröknyelvűsége között. Különösképpen nő a leletek és nevek jelentősége annak tudatában, hogy — legalább is eddigi tudásunk szerint — e terület nem volt szerves része az avar birodalomnak, tehát a helynévanyag nem őrizhet korábbi réteget.

A gepida-avar-magyar település a nyugati részekben szinte matematikai pontossággal fedi egymást (a dési magyar kiszögellés legkorábban Géza korában keletkezett!). Lehetséges, hogy e kérdés további tisztázása gyepűrendszerünk keletkezéséhez is adatokkal szolgál. Nyilvánvaló ugyanis, hogy gyepűink erődítéseit nagyrészt készen találjuk. Feltevésemet egyelőre így fogalmazhatnám meg: a magyarság Erdély elfoglalásakor a teljes lakható területet megszállja egészen az avar (?) gyepű-rendszerig.

Végezetül engedjék meg, hogy egy olyan kérdést vessek fel, amely észszerűen következik a fenti eredményekből, de amely a szigorúan vett tény-

megállapító tudományos munkán túl már emberi értékrendszerünkbe tor-
kollik. Meggyőződésem ugyanis, hogy az a tényező, amelyet a településben
élettani erőként magyaráztam, egyúttal az egyes műveltségek és népek em-
beri értékének objektív értékmérője is. Kutatása az előzmények és követ-
kezmények pontos ismeretében ugyanis minőségileg és mennyiségileg mér-
hető eredménnyel szolgál: az emberi munkával. Ha most ezzel a mérősz-
közzel fordulunk eredetileg felvetett kérdésemhez, hogy, t. i. milyen volt
Erdély területe a honfoglaláskor, s mit végzett itt a magyarság a terület
népi kitöltésével, akkor lehetetlen meg nem látni, hogy az a hallatlan erő-
kifejtés, amellyel az akkor még alig földhöz szokott magyarság rövid 300
év alatt, a vaskortól kezdve egyre csökkenő s nyers tájjá változott területe-
ket ismét az emberi művelődés szolgálatába állította, nem mindennapi
munka volt. Ezek az erdőirtó, földtúró magyarok soha el nem múló értékű
munkát végeztek: az erdélyi medencét újból visszaadták az embernek. Eb-
ből a munkából később a két keleti határterületen a szászág is részt kért,
és sajátos életformájával nagy munkát végzett soha nem lakott területek
bekapcsolásával a románság is. Erdély mai kulturtalajának munkájában
tehát Erdély minden népe részt vett. A mennyiségi és minőségi munka
azonban nem egyenlőképpen oszlik meg közöttük. Nemzetiségeink későbbi
terjeszkedése ugyanis már nem a nyers tájak felé történt; ők jórészt a ma-
gyar munka által már meghódított területre húzódtak. E terjeszkedés lehető-
ségének egyik főoka az volt, hogy Erdély erővonalait kezében tartó ma-
gyarság szenvedte a legnagyobb vérvesztést az erővonalak mentén támadó
ellenséggel szemben Erdély szabadságáért vívott harcaiban.

László Gyula

IRODALOM

Dolgozatom vázlatossága felment a részletes irodalmi utalások közlé-
sétől. Különösképen nem akarok elébe vágni a népvándorlás- és honfoglalás
közöletlen leletei feldolgozásának. A szövegben említett, forrásul szolgáló,
munkák közül a legfontosabbakra a következőkben utalhatok. Gyórfy István
kunsági ásatásai még nem jelentek meg, Szabó Kálmán kecskemétkörnyéki
középkori ásatásait a Magyar Nemzeti Múzeum adta ki (*Az alföldi magyar
nép művelődéstörténeti emlékei*, BibliHumHist. III. Bp. 1937), Pósta Béla
gyulafehérvári és Roska Márton várfalvi és vajdahunyadi ásatásai a kolozs-
vári *D o l g o z a t o k* ban jelentek meg. Kovács István eddig csupán a Kolozs-
vár Zápolya-utcai honfoglaláskori temetőt közölte (*K ö z l e m é n y e k*. Ko-
lozsvár, 1942), míg a farkas-utcai templom kriptájának ásatásai még feldol-
gozásra várnak. Csalog József, Leszih Andor, Implom József, Méri István,
Bálint Alajos és Domanovszky György középkori ásatásai a magyar kutatás
erőteljesebb megindulását jelzik. A korai magyar idők erdélyi régészeti kér-
déseire vö. László Gyula: *A honfoglaló magyarság művészete Erdélyben*.
ETI. Kolozsvár, 1943. Méri István kéziratosszerű jelentésének címe: *Jelentés a
Borsavölgy régészeti bejárásáról* (ETI. Irattár, 1942). Az őskori leletekre
vonatkozó adatokat, mint említettem, majdnem kivétel nélkül Roska Márton
nagy munkájából merítettem (*Erdély régészeti repertoriuma. I. Őskor*), s
térképezésükkor is a Repertorium térképmellékletei szolgálták alapul, bár
a lelőhelyek feltüntetése sok helyen nem történt pontosan. Erdély őskori

életének vázolásakor igen nagy hasznát vettem Roska Márton számos részletmunkájának és összefoglaló jellegű dolgozatainak. A római korra, különösen pedig a limesre vonatkozó adatok térképre vitelek a következő fontosabb munkák szolgáltak alapul: Torma Károly, *Repertorium Dácia régiségei és felirattani irodalmához*. Bp., 1880. — Buday Árpád, *Dolg.* 1912:84. — Alföldi András, *Századok*, 1940:163. — Párducz Mihály, *ArchÉrt.* 1940:264 és 1942:313. — Szilágyi János, *Közl.* 1943:88 (a nyugati limesre a legfontosabb!) Ferenczi István (*Régészeti megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán*. EM. 1941:189—214 és kny. Erd. Tud. Füz. 129. sz.), Paulovicz István (*Dácia keleti határa és az ú. n. dák ezüstkincsek kérdése*. ETI, Kv. 1943. Sajtó alatt). A csíki dák várakról Ferenczi Sándor munkája (*Cetăți antice în Județul Ciuc* 1936) és közöletlen ásatásairól kapott szíves felvilágosításai szolgáltak alapul. A Maros forrása menti gót településre a Székely Zoltán által közlelbről közlendő tekerőpataki leletből (*Folia V—VI*, sajtó alatt) és közöletlen éremleletekből következtettem. Kniezsa István megállapításaira vö: *Magyarország népei a XI. században* (Szt. István Emlékkönyv II. Bp. 1938. 367). *Erdély földrajzi nevei* (Erdély, Bp. 1940:71) és *Erdély víznevei* (ETI Évk. Kv. 1943 és kny.) című munkáit. A földterület eltartóképességére vö: Schmöller (*Grundriss*. I, 183—Czettler—Szakál: *Bevezetés az egyetemes gazdaságtörténetbe*. Bp., 1929. 65. l. alapján) fejtegetéseit. A népvándorlás és a magyar honfoglalás korának adattárát az előző irodalomból és a közöletlen leletek összeállításával magam végeztem el; segítségemre volt e munkában Roska Márton készségesen átengedett jegyzetanyaga is. E korok részletezését s a térkép-vázlat pontos indokolását egy későbbi munkámra tartom fenn. A XII. századi magyar határ és a szláv telepék hely-meghatározása Kniezsa Istvánnak a Szent István Emlékkönyvből már idézett dolgozatából való. A románokra vonatkozó évszámokat Fekete Nagy—Makkai oklevél-kiadványából vettem (*Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*. Bp. 1941).